فەرهەنگی قانوونی کوردی

دکتۆر: نووری تاڵەبانی

ئەوەی راستی بێ ئەرکی پێشخستنی زمانی کوردیمان هەر لە ئەستۆی زمانەوان و شارەزایانی ئەم زمانە نییە، بەڵکو بەشێکی باشی ئەو ئەرکە دەکەوێتە سەرشانی رۆشنبیران، هەریەکەو لەچوار چێوەی شارەزایی‌و زانایی خۆیەوە.

لە هەموو زمانێکدا، بەتایبەتی لەو زمانانەی وا سەدەها ساڵە بە هەموو جۆرێك خزمەت دەکرێن و پێش دەخرێن، دوو جۆرە فەرهەنگ هەن:

فەرهەنگێکی زمانەوانیی گشتی کە لەلایەن زمانەوانانەوە دانراوەو زوربەی زۆری ووشەکانی ئەو زمانەی تێدا کۆکراوەتەوە؛ لەگەڵ فەرهەنگێ، یاراستتر بڵێین

فەرهەنگۆکێك بۆ بەشێك لەو ووشەو زاراوانەی وا پێوەندییان بەزانیارییێکی تایبەتی‌یەوە هەیە.

هەڵبەتە ئامادەکردنی جۆری دووهەمی ئەم فەرهەنگانە دەکەوێتە سەرشانی پسپۆرو شارەزایان لەو جۆرە زانیارییانەوە.

لەم ساڵانەی دواییدا هەندێ لە مامۆستاو شارەزیانی کورد درێغیان نەکردووە لە ئامادە کردن و وبڵاو کردنەوەی ئەو جۆرە ووشەو زاراوانەی واپێوەندییان بە شارەزایی تایبەتی خۆیانەوە هەیە، جا چ بە هۆی‌گۆرینی هەندێ کتێبی قوتابخانەو هی‌تر بۆ زمانی کوردی، یاوەکو بەئامادە کردنی فەرهەنگێکی تایبەتی[1]، هەریەکەو بە پێ‌ی توانای خۆی.

ئەوەی پێویستە بیلێم لەبارەی بیرکردنەوەم لە ئامادەکردنی فەرهەنگێکی قانوونی‌ی کوردی ئەوەیە لە سەرەتای ساڵی ۱۹۷٥دا بە ئەرکێکی زانیاری لە لەندەن بووم و ناوە ناوە چاوم بەزانای گەورەی کورد خوا لێ‌ی خۆشبێ مامۆستا «توفیق وەهبی» دەکەوت زۆر جار باسی زمان و فەرهەنگی کوریمان دەکرد، جارێکیان پێ‌ی گوتم بۆ خەریکی ووشەوزاراوەی «قانوونی»ی کوردی نابیت و، ئامادەیشی پیشاندا بۆ یارمەتیدانم لەم بارەیەوە. قسەکانی ئەو زانا گەورەیە هاندەرێکی باش بوو بۆ ئەوەی دەس بکەم بە کۆکردنەوەی ووشەو زاراوەی قانوونی‌و هەوڵدان بۆ دانانی فەرهەنگێکی قانوونی بە کوردی.

بێ‌گومان بە ئەنجام گەیاندنی کارێکی وا ماوەی دەوێ‌و ئاسانیش نی‌یە، ئەگەر ئەوە بخەینە پێش چاومان کەووشەی قانوونی‌ی کوردی گونجاو لەگەڵ ئەو مانایانەی ئێستا لە کاروباری قانوونی‌دا بەکاردێن زۆرکەمن و بەکار نەهێنراون. هەروا تەرخان کردنیان بۆ ئەو مانایانە شتێکی ئاسان نی‌یە، بەلایەنی کەمەوە ماوەیەکی دەوێت تاوەکو خەڵکی، تەنانەت هەتا قانوون زانانیش، لەگەڵیاندا رابێن؛ چونکە پێشتر بەووشەی عەرەبی‌یەوە راهاتوون وهەموو رۆژێ بەکاری دێنن بۆیە دەڵێم

ئەم کارە دوێنێ بکرابایە چاکتربوو تاکو ئەمڕۆ، ئەگەر دەزگایێکی زانیاریو ئەکادیمی کوردی بەم کارە هەڵسابایە، نەك تەنیا لەبواری قانووندا، بەڵکو لە هەموو بوارە تایبەتی‌یەکانی تری زانستدا، ئەوە کارەکە باشتر دەبوو. بەلای منەوە ووشەی کوردی بەگشتی‌و ووشەی زانیاری بەتایبەتی، پێویستە لەلایەن یالەژێر چاودێری کردنی دەزگا زانیاری‌و ئەکادیمی‌یە کوردیەکانەوە ئامادەو بڵاوبکرێنەوە، ئەگینا هەریەکە دەکەوێتە دانان و دارشتنی ئەو ووشانە بەگویرەی تواناو بۆچوونی خۆی.

ئەوەی راستی بێ لە ئامادەکردنی ئەم فەرهەنگەدا هەوڵی ئەوەم داوە ووشەو زاراوەی قانوونی‌ی کوردی پەتی بدۆزمەوەو، پەنایشم بردۆتە بەر وەرگێران و دارشتن و دروست کردنی هەندی ووشەی‌تر؛ بەلام دەستکاری‌ی هەندێ ووشەو زاراوەی ترم نەکردووە هەرچەندە لە بنچینەدا کوردی نین. هۆی بژار نەکردنی ئەم بەشە لە ووشەو تێرمنەلۆژیانە ئەوەیە ئێستا بوون بەبەشێك لە زمانی کوردیمان و رۆژانە بەکاریان دێنین، بەشێوەی خۆیان یا بەگۆرینێکی کەمەوە بەشێك لەم ووشانە لە شەریعەتی ئیسلامەوە بۆمان ماونەتەوە، وەکو (شەرع، وەقف، تەلاق، نەفەقە، میرات، وەسیەت...) کە لەبەر ئەوەی لەمێژە لەزمانەکەماندا جێگیربوون، دەست تێوەردانیان کارێکی سووك و ئاسان نی‌یە. پاشان نابێ ئێمە ئەوەمان لەبیر بچێتەوە کە ئێمەی کورد لە میللەتانی موسلمانین، شەریعەتی ئیسلامیش میراتی هەموو ئەم میللەتانەن، خۆ بەشداری کردنی زانایانی ئایینی‌ی کورد لەکۆنەوە بۆ پێشخستنی ئەم شەریعەتەو زمانەکەی لەهی بەشی زۆری میللەتانی موسڵمانی‌تر دیاری ترە.

هەتا بەنیسبەت ئەو ووشانەیش واپێوەندییان بەشەریعەتی ئیسلامەوە نی‌یە، لەبەرئەوەی دەمێکە کەوتوونەتە سەرزارو رەگیان داکوتاوەو چەسپ بوون، گۆرینیان جارێك جێی خۆی نی‌یە.

ئەوەی ئاشکرایە لای هەموو زمان زانێك ئەوەیە کە ووشەی عەرەبی لەزمانی کوردی‌دا بێ بژار کردنیان گەلێك کەمترن لەو ووشانەی وا کەوتوونەتە نێو زمانە دراوسێکانمان پاش پوخت کردنەوەیشیان، وەکو زمانی تورکی وفارسی.

لە هەڵبژاردنی هەندێ ووشەی پێوەندی دار بەکاروباری بازرگانی‌و هەندێکی‌تر لەبواری سیاسی‌دا پەنام بردۆتە بەرهەندێ ووشەو تێرمنەلۆژی لاتینی‌و فەرەنسی‌و ئینگلیزی، چونکە لەزۆربەی زۆری زمانانی ئەمرۆی ئەم جیهانەدا بەکاریان دێنین.

لەراستیدا بەکارهێنانی ئەم جۆرە ووشانە لە زمانەکەماندا دەبێتە هۆی نزیك بوونەوەی لەو زمانانە کە لەبنەرەتدا بێ پێوەندی نین لەگەڵ زمانی کوردی‌دا، بەم جۆرە زمانەکەمان پێش دەکەوێت و دەوڵەمەندتر دەبێت بەووشەی تازەو نوێی وەکو: (دیموکراسی، سۆشیالیزم، بورجوازی، پۆلیس، ئینشورەنس، بالانس...) ئێستاش قسەیێکی زانایێکی سۆڤیەتیم لە بیرماوە کە بەسەردان لە ناوەراستی شەستەکان هاتبووە فەرەنساو باسی پەیوەندی‌ی زمانی فەرەنسی دەکرد لەگەڵ زمانی رووسیداو دەیگووت: زمانی رووسی گەلێك سوودی لەووشەی سیاسی‌ی فەرەنسیەوە وەرگرتووەو ئێستاش بەکاریان دێنین وەکو ئەوەی بەشێك بن لە زمانی رووسی. ئەم چەند ووشانەیش وا لە کوردیدا بەکارمان هێناون گەلێك کەمترن لەووشەو زاراوە ئینگلیزی‌یانەی والە زمانی فەرەنسیدا هەن، وەیا لەو ووشە لاتینی‌یانەی لەزمانی ئینگلیزی‌دا ماونەتەوە.

خۆ ئەگەر ئاورێك لە زمانە دراوسێکانمان بدەینەوە، زمانی عەرەبیشی لەگەڵدا بێت، دەبینین پرن لە ووشەی فەرەنسی‌و ئینگلیزی، بێ دەسکاری کردنیان یابەدەسکاری کردنێکی کەمەوە.

لەبەر ئەم رۆشنایی‌یە لەوەرگێراندا خۆم نەبەستووە بەزمانێکی تایبەتی‌یەوە؛ بەڵکو هەوڵی ئەوەم داوە بگەرێمەوە سەر بنچینەی ووشەکە. ئەوەی ئاشکرایە لای قانوون زانان ئەوەیە کە زۆربەی ووشەو زاراوە قانوونی‌یەکان لەزمانی فەرەنسیەوە لەلایەن قانوون زانە میسری‌یەکانەوە وەرگێراونەتە سەرزمانی عەرەبی. ئەم کارەیش دەمێکە دەستیان پێکردووە، هەر لەپاش داگیرکردنی میسرەوە لەلایەن ناپلیۆنی یەکەمەوە. جگە لەمەیش بنەرەتی زوربەی قانوونەکانی عیراق لە سەردەمی عوسمانی‌یەکانەوە تاکو ئەمرۆیش هەر دەگەرێتەوە سەر قانوونی فەرەنسی. جابۆ ئێمەش نەگەرێینەوە سەر بن و بنەوانی ووشەکەو لەسەرچاوەکەیەوە

ماناکەی وەرنەگرین؟ هەمان قسە راستە بەنیسبەت هەندێ وشەی‌تر کە لەزمانی ئینگلیزی یا لەزمانێکی ترەوەوەرگیراوە بۆ نموونە وشەی خودی «قانوون» خۆی وشەیێکی یۆنانیی کۆنەو لەو زمانەوە وەرگیراوە، کەچی لەبەر ئەوەی وا ئەزانرا پیویستە بەرامبەرێکی کوردی بۆ بدۆزرێتەوە، وشەی «یاسا» یان لە جیاتی بۆ بەکارهێنانی کە ئێستا خەریکە چەسپ بێت، کەچی بەمانای «نظام» دێت و، لەپایەدا لەقانوون نزمترە، چونکە ئەگەر قانوون لەلایەن پەرلەمانەوە، وەیا لە لایەن دەزگایێکی تری تواناو دەسەڵاتی پەرلەمانی پێ درابێت دابنرێت، ئەوە «یاسا» جاران لەلایەن کابینەی وەزیرانەوەو، ئێستا لەلایەن وەزیرەوە دادەنرێت، هەر لەبەر ئەم هۆیەیشەوەیە ناشێت «یاسا» لەگەڵ «قانوون»دا نەگونجێ یاوەکو هەڵی وەشێنێتەوە، بەپیچەوانە، قانوون دەتوانێ یاسا هەڵوەشێنێتەوە هەمان قسە راستە بەنیسبەت: وشەی «پارێزەر» کە دەمێکە بەرامبەری وشەی «محامی» بەکارهێنانی چەسپ بووە بێ ئەوەی مانای خۆی ببەخشێ. ئەرکی سەرشانی ئەم قانوون زانانە هەر پارێزگاری کردنی ئەو «لایەنەی» دادخواز نی‌یە کەوا دەبن بەنوێنەریان؛ بەڵکو زیاتر هەوڵدانیانە بۆ روون کردنەوەی قانوون و یارمەتی دانی دادگایە بۆ دەرخستنی راستی تاکو مافدار بەمافی رەوای خۆی بگات و تاوانبار یا دەست درێژکەری سەرمافی یەکێکی‌تر بەجەزای خۆی بگات و رادەیەك بۆ دەست درێژی دابنرێت، بۆیە وشەی «دادیار»م پێشنیاز کردووە واتە دۆست و یارمەتی دەری داد. لیژنەی زاراوەی کوردی لە کۆ ری زانیاری عیراق «دەستەی کوردی» زاراوەی «دادیاری گشتی» بۆ «مدعی عام» داناوە، ئەم بۆچوونەی ئەوانیش راستە ئەگەر ئەوە بخەینە پێش چاومان کەلەزمانانی جێگانەدا زاراوەی «محامی الحق العام» بەکار دێنن لەجیاتی (المدعي العام)؛ کەواتە (دادیاری گشتی) پڕبەپێستی ئەم زاراوەیە.

لەبابەت هەڵبژاردنی وشەو تێر منەڵۆژی فەرهەنگەکەوە تەنیا ئەوانەم هەڵبژاردوون واپەیوەندییان بەجۆرو بابەت و مەبەستی فەرهەنگەکەوە هەیە کە فەرهەنگێکی قانوونی‌یە.

جاروبار هەندێ وشەو زاراوەیش پێویستییان بەرِوونکردنەوە هەیە، بۆیە هەوڵی لێکدانەوەو ڕوونکردنەوەی ماناکانیم داوە بەچەند رستەو دەستەواژەیێکی رەشتەیی قانوونیی کورت.

فەرهەنگەکە وەکو پێشتر باسم کرد بەچوار زمانە: عەرەبی فەرەنسی، ئینگلیزی، ئەوجا کوردی. لێرەدا پێویستە وەڵامی پرسیارێك بدەمینەوەکە دێتە بیری خوێندەواری بەرێز. ئەویش ئەگەر ئەم فەرهەنگە کوردی‌یە بۆچی بەزمانانی «عەرەبی، فەرەنسی، ئینگلیزی ئەوجا کوردی» دەست پێ‌دەکات، نەك «کوردی، عەرەبی...؟»

بەشێك لەوەڵامی ئەم پرسیارەم لەسەرەوە دەست نیشان کردووە، بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەیشی دەڵێم بەشی زۆری وشە کوردی‌یەکان پێشتر بەکار نەهێنراون بە مانا تایبەتی‌یە قانوونی‌یەکانیان، خوێندەواران، تەنانەت شارەزایانی قانوونیش وشە عەرەبی‌یەکان دەزانن؛ بەڵام جاری شارەزایێکی ئەوتۆیان لە بەرامبەرەکەی بەزمانی کوردی پەیدا نەکردووە. مەبەستی سەرەکیی دانانی وشەوزاراوەی قانوونیی کوردی ئەوەیە ئەگەر رۆژێك زمانی کوردی بەکارهێنرا لە دادگاکانی کوردستاندا قانوون زانان دانەمێنن بۆ بەکارهێنانی وشەو زاراوەی کوردی قانوونی. لەگەڵ مانای وشەکە بەعەرەبی، بەفەرەنسیو ئینگلیزیش ماناکەیمان بۆ داناوە لەبەر دووهۆ:

یەکەم: بۆ شارەزاتر بوون لەو دوو زمانە لەبارەی زمانی قانوونی‌یەوە.

دووهەمیان: بۆ دەرخستنی مانا راستی‌یەکەی ئەو وشانە، چونکە وەکو لەسەرەوە باسمکرد، نەم ویستووە خۆم ببەستم بەمانای عەرەبی وشەکەوە، بەڵکو بگەڕێمەوە سەر بنەڕەتەکەی.

ئەم فەرهەنگە قانوونی‌یە گەر خوا یاربێت بتوانم چاپی‌بکەم، یەکەمین تاقیکردنەوەیە لەزمانی کوردی‌دا، بۆیە بێ کەم و کوڕی نابێت؛ بەڵام سەرەتای ئەنجام دانی کارێکی زانیاری‌یەکە دەمێکە دەستم پێ کردووە؛ بەڵام لەبەرئەوەی هەنگاوی یەکەمینە لەم بارەیەوە، پێویستم بە هاوکاریو یارمەتی‌دانی هەموو شارەزایانی زمانەکەمان و قانوون زانانی کورد هەیە تاوەکو باشتر جێی خۆی بکاتەوە لەناو کتێبخانەی کوردی‌دا.